

MGB–KGB agentūra okupuotoje Lietuvoje

Sovietinė okupacija sudarė pretekstą daliai visuomenės kolaboruoti su okupacine valdžia. Greta atvirų okupacinės valdžios rėmėjų atsirado visa armija slaptųjų bendradarbių – MGB–KGB agentų.

Šnipinėjimas ir ideologinis gyventojų apdorėjimas – būtina totalitarinės sistemos egzistavimo sąlyga. Dvi šio šimtmečio totalitarinės ideologijos iš esmės skyrėsi tik tuo, kad fašistinė teikė prioritetą fiziniam sunaikinimui, o komunistinė – būtinai ir dvasiniam palaužimui. Hitlerio nuomone, tautų neįmanoma perauklėti, jas galima tik sunaikinti, tuo tarpu paskutinis SSRS KGB šefas V. Kriučkovas konstatavo, kad svarbiausia KGB užduotis yra „kasdienė kryptinga paieška asmenų, kurie gali būti užverbuoti ir aktyviai juos veikiant, auklėjant ir mokant parengti vertingi bei ypač vertingi agentai“¹.

Verbavimo motyvai. Svarbiausi MGB–KGB agentų verbavimo motyvai buvo trys: kompromituojanti medžiaga, asmeninis suinteresuotumas ir idėjinis bendrumas. Pirmasis motyvas reiškė prievartą, botagą, o kiti du – paskatinimą, papirkimą, ambicijų patenkintimą, t.y. „riestainio“ politiką.

Per penkiasdešimt okupacijos metų verbavimo metodai ir taktika šiek tiek keitėsi. Nors minėtas KGB pirmininkas Kriučkovas 1983 m. teigė, kad prievarta – „tai tik pagalbinis, priverstinis metodas, kurio galutinis tikslas – įtikinimas ir perauklėjimas“², tačiau dauguma agentų 1940–1941 ir 1944–1953 m. buvo užverbuoti remiantis kompromituojančia medžiaga.

Tai lėmė tuomet vykdytų masinių represijų baimė. Kompromituojanti medžiaga buvo nepriklausomybės metais turėtos valstybinės pareigos ar socialinis statusas, priklausymas visuomeninėms organizacijoms, nelo-

jalūs okupacinei valdžiai pokalbiai, pažintis su areštuotais asmenimis, o ką jau kalbėti apie ryšius su pogrindžiu ar partizanais.

Daug rečiau kaip kompromituojanti medžiaga būdavo naudojami asmeniniai nekoartiški pomėgiai ar intymaus gyvenimo detalės. Šiais dalykais dažnai būdavo šantažuojami verbuojamieji dvasininkai ir tam tikrą visuomeninę padėtį užimantys intelektualai.

Asmeninio suinteresuotumo motyvas ėmė vyrauti pasibaigus partizaniniam karui. Nuo užverbavimo priklausė daug egzistencinės realizacijos galimybių: karjera, kūrybiniai laimėjimai, materialinė gerovė, mokslo laipsniai, kelionės į užsienį, net paskyra butui ar automobiliui. Verbuojant kompromituojančios medžiagos pagrindu būdavo išnaudojamas baimės jausmas, o šiuo atveju būdavo pasinaudojama žmogaus ambicijomis ir savanaudiškumu. Užverbavimas tapo sąmoningu sandėriu, kurį sudarius už suteiktą informaciją agentui būdavo atsilyginama „pagalba laikantis konspiracijos, tenkinant asmeninius, neprieštaraujančius įstatymams, prašymus ir norus“³.

Idėjiniu-politiniu pagrindu užverbuoti agentai buvo lojalūs okupacinei valdžiai ir komunistų partijos politikai asmenys, dažnai neturintys tautiško mentaliteto, o moralės atžvilgiu šnipinėjimo nelaikantys nuodėme.

Tokiais galima laikyti Atgimimo metais užverbuotus KGB agentus. Tačiau kad ir kokių pagrindu agentas būdavo užverbuotas, jis būdavo auklėjamas ir ideologiškai veikiamas tol, kol tapdavo idėjiniu agentu. Prievarta, papirkinėjimu ir ambicijų skatinimu agentas būdavo įtikinamas, kad šnipinėti esą moralu.

Tokį asmenį trisdešimt ketverius metus GULAG'e iškalėjęs mokytojas Petras Paulai-

tis yra vaizdžiai pavadinęs „ištuštintu žmogumi“ su „suklaidintu protu, užšaldyta širdimi ir suluošinta psichika“⁴.

Čekistų auklėjimo priemonės būdavo gana primityvios. Valiai palaužti dažnai vartotas alkoholis, kuriuo ir pats verbuojamasis mielai maldydavo savo sąžinę. Antai 1952–1953 m. suimti ir verbuojami partizanai gegužės 1-ąją ir lapkričio 7-ąją būdavo uždaromi į tuos MGB rūmų kabinetus, pro kurių langus matydavosi sovietiniai šventiniai paradai⁵. Tuo būdavo siekiama įrodyti, kad visa Lietuvos liaudis palaiko okupacinę valdžią. Suimtiems „banditams“ humaniškumo dingstimi šia proga būdavo surengiamos vaišės, kurių menu dominavo alkoholis. Verbujamiesiems būdavo demonstruojami propagandiniai filmai. 1949 m. desantu iš Vakarų į Lietuvą grįžusį Joną Deksnį vežiojo po Maskvos ir Kijevo muziejus, Ukrainoje rodė pasiturintį kolūki⁶. Įtakos agentas A. Zaskėvičius nuolat diskutuodavo su juo apie komunistinės pasaulėžiūros pranašumus ir pan.

Verbavimo technologija. Galima išskirti tris periodus, susijusius su SSRS vidaus politika; jie skiriasi tiek verbavimo taktika, tiek verbuojamojo reakcija į užverbavimo faktą.

Pirmasis periodas – tai partizaninio karo dešimtmetis. Tada čekistai nesigilino į kandidato psichologines savybes, o verbavo kiekvieną į jų akiratį pakliuvusį asmenį. Sutikimą bendradarbiauti išgaudavo šantažuodami kompromituojančia medžiaga. Iš verbuojamojo pirmiausiai išgaudavo bendradarbiavimo raštelį, kuris tapdavo šantažo priemone. Dažnas verbuojamasis būdavo nufotografuojamas šalia nukautųjų lavonų ar linksmoje čekistų draugijoje, būdavo grasinama nuotraukas išplatinti tarp gyventojų. Ypač išradingai čekistai naudodavo „pirmosios išdavystės“ efektą. Kartais tokia išdavystė būdavo inscenizuojama.

Antai 1953 m. suimtam partizanui Vitvyčiui parodė partizaną Ilgūną, kuris buvo suimtas jau anksčiau. Buvo sudarytas įspūdis, kad Ilgūnas suimtas remiantis Vitvyčio parodymais. Psichologiškai paveiktas Vitvytis pa-

rašė laišką apygardos vadui Povilui Morkūnui ir pakvietė jį susitikti⁷. Ryšininkei Marytei Pranevičiūtei tardytojai parodė žuvusių, smarkiai sužalotų, neatpažįstamų partizanų nuotraukas ir įtikino, kad dėl jos parodymų nužudytas LLKS visuomeninės dalies viršininkas Juozas Šibaila (tuo metu jis buvo gyvas ir laisvas). Patyrusi psichologinį šoką Pranevičiūtė buvo užverbauta ir nurodė, kur yra Prisikėlimo apygardos vado Grigonio bunkeris⁸.

Pirmą kartą išduoti čekistai priversdavo rafinuočiausiais metodais. Dažnai tam pasitelkdavo partizanis persirengusius smogikus. Šie surengdavo savotišką inscenizaciją. Pavyzdžiui, pas partizanų rėmėją atveždavo neva sužeistą „partizaną“, paskui stebėdavo sodybą ir sulaukę išeinantį ūkininką kaltindavo jį, kad eina pranešti į MGB. Norėdamas įrodyti esąs partizanų rėmėjas, ūkininkas išvardydavo ryšių punktus, suveddavo su tikrais partizanis. Būdavo ir taip, kad suimtą ir į kitą punktą vežamą žmogų „išvadudavo“ partizanai, t.y. jais persirengę smogikai. Išgavę raštiškus suimtojo parodymus, kad jis yra partizanų ryšininkas ar rėmėjas ir per tardymus nieko neišdavė, čekistai įvykdėdavo atvirkščią operatyvinę operaciją – vėl suimdavo tariamai išvaduoatą žmogų. Nevalingai išdavęs jam žinomas žinias nelaimingasis būdavo įtikinamas, kad kelio atgal nėra.

Pasibaigus partizaniniam karui būdinga verbavimo taktika – laipsniškas verbuojamojo įtraukimas į KGB užduočių vykdymą. Būta ir tiesioginių pasiūlymų bendradarbiauti. Prieš tai būdavo kruopščiai tiriamos numatyto užverbuoti žmogaus asmeninės savybės, sudaromas jo psichologinis portretas ir ieškoma tokių bruožų, per kuriuos lengviausia palenkti verbuojamąjį. Užmezgę su verbujamuoju „operatyvinį kontaktą“, kuris kartais trukdavo net kelerius metus, čekistai pamažu įpratindavo jį bendrauti su operatyvininku. Galiausiai būdavo pasirašomas bendradarbiavimo pasižadėjimas ir pasirenkamas slapyvardis.

Stalino kulto pasmerkimas, KGB agentų

propaguojama idėja, kad lietuviams verta stoti į komunistų partiją (ar bendradarbiauti su KGB), nes tik šitaip galima užimti vadovaujančius postus ir apsaugoti kraštą nuo kolonizavimo, skatino daugelio inteligentų apsisprendimą kolaboruoti, cinišką karjerizmą ir savanaudiškumą pridengė tikro, neiškraipyto socializmo kūrimo idėja.

Būta ir kitokių priklausomybės bei suinteresuotumo motyvų. Truputį prasivėrus geležinei uždangai, suaktyvėjo ryšiai su Vakarais, pasidarė įmanomos stažuotės, meno kolektyvų gastrolės užsienyje, susirašinėjimas ar susitikimai su išeivijoje gyvenančiais giminėmis ir kt. Visoks kontaktas su užsieniečiais dažnai buvo pretekstas verbavimui. Tokia pat sąlyga buvo keliami ir asmenims, repatrijuojantiems į Vokietiją ar Lenkiją. Ypač aktyviai buvo verbuojami grįžtantys į tėvynę 1956 m. SSRS AT komisijos iš konclagerių paleisti politiniai kaliniai: būdavo pasinaudojama jų troškimu grįžti į Lietuvą, prisiregistruoti režiminiuose miestuose, gauti darbą ir pan.

Nors užverbavimas priklausomumo ir asmeninio suinteresuotumo pagrindu buvo savotiškas savanoriškas sandėris, tačiau KGB vis tiek neatsisakė galimybės šantažuoti agentą. Už nepaklusnumą grėsi atleidimas iš darbo, žinių apie intymų gyvenimą išplatinimas, o Atgimimo metais – ir bendradarbiavimo fakto paskelbimas.

Trečiasis periodas – Gorbačiovo „pertvarkos“ metai. Tada pavojingiau atrodė tapti agentu nei atsisakyti užverbavimo. Todėl svarbiausias verbavimo motyvas buvo idėjinis bendrumas. Tuo laikotarpiu KGB iškėlė mintį atsisakyti slapyvardžio ir pasižadėjimo raštelio, nes be šių atributų užverbuoti asmenys – ypač žinomi meno, mokslo, kūrybinių profesijų atstovai – „psichologiškai ir moraliai geriau jaučiasi“⁹. Verbavimo galimybės sumažėjo; be to, KGB neteko galingo šantažavimo įrankio – pasižadėjimo raštelio, o veiklos ribos suaktyvėjus visuomeniniams procesams išsiplėtė. Todėl KGB prisiminė seniai į „archyvą“ nurašytus agentus, ypač idėji-

nius. SSRS MGB 1952 m. rugsėjo 26 d. įsaku Nr. 161 buvo nurodyta iš agentūros tinklo išbraukti komunistų partijos, komjaunimo ir profsajungos veikėjus – sekretorius, aparato darbuotojus, sovietinių įstaigų vadovus¹⁰. 1983 m. šis sąrašas buvo išplėstas ir apėmė, be jau minėtų kategorijų, visų lygių deputatus, teismų ir prokuratūros darbuotojus¹¹.

Nepaisant šių instrukcijų, 1987–1990 m. buvo atnaujintas ryšys su minėtų kategorijų agentais. Naudoti įvairūs bendradarbiavimo stimulai: finansinė parama kuriant akcines bendroves, palaikymas darant politinę karjerą naujomis aplinkybėmis bei užimant lyderių pozicijas visuomeniniuose judėjimuose.

Be archyvinių agentų, tuo metu buvo pasitelkti ir rezerviniai agentai, užverbuoti ypatingajam periodui.

Agentų kategorijos. Iki agentūros tinklo reformos, kuri pradėta 1952 m., slaptieji MGB bendradarbiai sudarė dvi pagrindines grupes: agentų ir informatorių¹². Pagal veiklos pobūdį buvo kelių rūšių agentai: vidaus (įdiegiami į partizanų būrius ar pagrindines organizacijas), agentai maršrutininkai (siunčiami su užduotimi į konkrečią vietovę), agentai smogikai (vykdę smurto akcijas partizanų vardu), kamerų agentai (šnipinėję sumtuosius), įtakos agentai (formavę tam tikrą visuomenės nuomonę), agentai verbuotojai (patys verbavę kitus agentus), susitikimų ir konspiracinių butų šeimininkai ir pan. Aukščiausios kategorijos agentai – rezidentai – turėdavo keletą pavaldžių agentų, primindavo jų pranešimus, rengdavo jiems užduotis ir pan. Informatoriai buvo žemiausios kategorijos eiliniai šnipai, jie pranešindavo čekistams, kas vyksta jų aplinkoje, pateikdavo „signalų“ apie antisovietines apraiškas. Agentai atlikdavo sudėtingesnes užduotis, numatytas čekistų kuriamuose operatyviniuose planuose.

Nuo 1952 m. buvo panaikinta informatoriaus kategorija ir įvesta nauja: patikimas asmuo. Jis jau neturėjo slapyvardžio ir visuomenėje galėjo atvirai reikšti savo prosovieti-

nes pažiūras. Tai – „atsidavę tėvynei, sąžiningi sovietiniai piliečiai“¹³; santykiai su jais būdavo grindžiami savanoriškumo principu. Jie teikdavo žodinę informaciją KGB operatyviniam darbuotojui, o kartais net vykdavo sudėtingesnes užduotis ar būdavo užverbuojami. Tačiau iki tol visuomenėje jiems nereikėdavo dangstyti legenda, ir toks bendradarbiavimas su KGB būdavo įvardijamas ne kaip šnipinėjimas, o kaip kolegiška pagalba.

Agentūros aparatą po 1952 m. sudarė pagrindinės ir pagalbinės kategorijos agentai. Pagrindinei kategorijai priklausė agentai tyrėjai, įtakos agentai, rezidentai ir perspektyvos agentai. Tyrėjai aktyviai dalyvaudavo sekant tam tikrą KGB operatyvinį susidomėjimą sukėlusį objektą – asmenį ar grupelę asmenų, kuriems būdavo sudaroma operatyvinio tyrimo byla. Įtakos agentai turėdavo šios bylos objektams daryti „pozityvų“ poveikį ar skleisti viešumoje KGB padiktuotą nuomonę. Perspektyvos agentai dalyvaudavo „aktyviose KGB priemonėse“, dažnai – kontržvalgybinėse. Juos buvo numatyta panaudoti tolimai ateičiai užplanuotose ideologinėse žvalgybinėse operacijose. Agentų kategorijos visada priklausė nuo jų funkcijų, kurias diktavo politinė situacija. Todėl, pavyzdžiui, nors po 1959 m. agentų smogikų grupės oficialiai nebeegzistavo, tačiau Atgimimo laikotarpiu vėl buvo sudaryti smogikų būriai, kuriuos buvo numatyta panaudoti įvairių provokacijų ir riaušių kėlimui per mitingus, taip pat nepatikimų asmenų suėmimui (jei būtų pasisekęs 1991 m. sausio perversmas). Vidaus agentai, kurių nebereikėjo sunaikinus organizuotą pagrindį, vėl tapo aktualūs pradėjus kurti neformalioms visuomeninėms organizacijoms ir judėjimams. Konspiratyviai bendrauti su pagrindinės kategorijos agentais padėdavo pagalbinės kategorijos agentai: susitikimų ir konspiracinių butų, konspiracinių pašto dėžučių, telefonų šeimininkai, techniniai-operatyviniai darbuotojai.

Rezerviniai agentai, užverbuoti „ypatingajam periodui“ (tokiu buvo laikomas kari-

nis konfliktas, kai daugelis agentų mobilizuojami, o gyventojai turi būti ypač aktyviai šnipinėjami), priklausė, kaip ir patikimi asmenys, vienkartiniams ar ilgalaikiams „informacijos šaltiniams“.

Agentų funkcijos. Partizaninio karo metu dauguma agentų buvo nukreipti naikinti partizaninį judėjimą. 1944–1945 m. jie dažniausiai sekė besislapstančius asmenis, stebėjo partizanų stovyklas, jų maršrutus, jiems talkinančius gyventojus. 1946 m. pradėtos rafinuotos čekistų akcijos – partizanų junginių naikinimas „iš vidaus“.

Viena žymiausių tokio pobūdžio akcijų – legendinio pagrindinio centro kūrimas. 1945 m. MGB užverbavo Vilniaus universiteto dėstytoją Juozą Markulį, turėjusį pažinčių su nacių okupacijos metais pogrindyje veikusiais asmenimis. Apsimesdamas esąs legaliai gyvenančių miesto inteligentų pagrindinės organizacijos narys, jis užmezgė ryšį su partizanų apygardomis. Žinodamas, kad partizanai siekia sukurti centralizuotą vadovybę, kartu su jų atstovais įkūrė vieningą politinę organizaciją – Bendrą demokratinio pasipriešinimo sąjungą (BDPS). Be to, MGB agentas Markulis ėmėsi kurti Vyriausiąjį ginkluotųjų pajėgų štabą (VGPS), kurio vadu buvo numatytas kitas MGB agentas – buvęs Lietuvos Respublikos kpt. Kamarauskas. Šio didžiulio plano esmė buvo perimti vadovavimą visam Lietuvos pogrindžiui. Remiantis pasyvaus (t.y. neginkluotojo) pasipriešinimo teorija buvo įsakyta partizanams surinkti į sandėlius ginklus, o patiems „demobilizuotis“ – paimti MGB parengtus fiktyvius dokumentus. Gavę tokius dokumentus jie buvo suiminėjami. Nepaklūstančius „pogrindžio centrui“ partizanų vadus buvo nurodyta sunaikinti¹⁴.

Agentams pavyko užmegzti ryšį su 7 partizanų apygardomis. Inspektuodamas partizanų dalinius ir aiškindamas „naują taktiką“ J. Markulis nustatydavo štabų dislokacijos vietas, į kurias būdavo siunčiama MVD vidaus kariuomenė. MGB pavyko Didžiosios Kovos apygardos vadu paskirti agentą ir prak-

tiškai ją beveik visai sunaikinti: 1950 m. apygarda nebeegzistavo. Provokacijomis buvo sunaikinta ir Žemaičių apygardos vadovybė.

1947 m. pradžioje partizanams pasisekė išaiškinti provokaciją ir išvengti naujų aukų. Visą partizaninio karo laikotarpį MGB stengėsi sukurti legendinio pogrindžio centrą. Paskutinis toks centras, vadovaujamas užverbuoto partizano Jono Kimšto, buvo kuriamas 1952–1953 m.

Po tokių provokacijų partizanai pradėjo nepasitikėti legaliai gyvenančiais „pogrindininkais“. Todėl MGB ėmė aktyviau verbuoti slapta sulaikytus partizanus ir jų ryšininkus, taip pat diegti į partizanų junginius vidaus agentus. Dangstydamiesi įvairiais prasimanymais – neva pasislėpę nuo tremties ar mobilizacijos į Raudonąją armiją, „pabėgę“ iš kalėjimo, imituojantys pabėgimą iš tremties, – šie agentai įsiskverbavo į partizanų būrius, susekdavo štabavietes, nušaudavo vadus. Antai 1949 m. MGB agentas Kostas Kubilinskas (vėliau tapęs garsiu sovietiniu poetu) buvo įdiegtas į Dainavos apygardos štabą, pats nušovė miegantį apygardos vadą ir iškvietė kariuomenę¹⁵. 1952 m. vidaus agentas Vytautas Remeika nušovė Prisikėlimo apygardos vadą Juozą Paliūną¹⁶.

Eiliniais agentais užverbuoti kaimo gyventojai dažnai gaudavo ginklą ir užduotį nušauti užėjusį partizaną. Nuo 1949 m. MGB ėmė plačiai vartoti migdomuosius specialius preparatus. Kadangi partizanai, bijodami, jog neištvers tardymo kančių ir taps išdavikais, gyvi nepasiduodavo, agentams būdavo išduodami specialūs preparatai. Įdėjus juos į maistą ar gėrimą, partizanai būdavo užmigdomi ir suimami gyvi¹⁷. Tokią užduotį 1951 m. atliko kunigas Valantinas – MGB agentas Tupėnas, jis apnuodijo septynis partizanus, iš kurių du buvo nušauti, o penki – suimti¹⁸.

Ypač žiaurios buvo agentų smogikų funkcijos. Persirengę partizanų uniformomis, jie užmegzdavo ryšį su tikrais partizanais ir klastingai juos suimdavo ar išžudydavo, dažnai – miegančius. Kartu išžudydavo ir pasitaikiusius liudininkus – civilius gyventojus.

Sunaikinus partizaninį judėjimą, įvykdžius masinius gyventojų trėmimus ir žemės ūkio kolektyvizaciją, iš esmės pakeitus ūkininko socialinį statusą ir mentalitetą, pasikeitė ir KGB agentų funkcijos. Kaimo gyventojai nebekėlė pavojaus sistemai. KGB dėmesį sutelkė į kitas socialines gyventojų grupes: inteligentiją, jaunimą, Katalikų Bažnyčią, grįžtančius iš konclagerių ir tremties, turinčius ryšių su užsieniu ar ketinančius repatrijuoti asmenis. 1955–1960 m. plačiai pradėjus taikyti antisovietiskai nusiteikusiems asmenims „profilaktikos priemones“, t.y. viešą pasmerkimą, oficialų perspėjimą ar slaptą „auklėjimą“, įtakos agentai privalėjo formuoti smerkiantį visuomenės požiūrį į tokius asmenis. Be to, sekdami ir šnipinėdami juos, agentai turėjo rasti „tokių poveikio priemonių, kurios nesukeltų nerimo ir skriaudos, o skatintų sąmoningą atgailą“¹⁹. Kitaip tariant, partizaninio karo metais agentai privalėjo fiziškai sunaikinti sistemos priešus, o vėliau turėjo pakeisti jų pažiūras. Dažnai agentai būdavo pasitelkiami, kad įtikintų buvusį politinį kalinį parašyti savo praeitį smerkiantį straipsnį, diskredituoti spaudoje ir į užsienį siunčiamuose privačiuose laiškuose lietuvius kaip žydšaudžių tautą, ir kitokioms propagandinėms akcijoms.

Per visą okupacijos laikotarpį neatslūgo KGB dėmesys Katalikų Bažnyčiai. Tačiau karo metais buvo labai mažai agentų dvasininkų, 1953 m. – vos 10 kunigų. 1978 m. SSRS KGB Kolegija nurodė į bažnytines bendruomenes siųsti įtakos agentus, stiprinti agentūros tinklą kunigų seminarijose²⁰. Agentai privalėjo ne tik šnipinėti kolegas, bet ir formuoti lojalų sovietinei valdžiai dvasininkų pasaulėžiūrą, neleisti į kunigų seminariją patekti „fanatikams, reakcingų klerikalų statytiniams“²¹. Tiems kunigams, kurie nesilaikydavo KGB nustatytų ribų, KGB užvesdavo operatyvinio tyrimo bylas. Ypač sustiprėjo Bažnyčios persekiojimas 1972 m. pradėjus eiti pogrindinei „Lietuvos Katalikų Bažnyčios Kronikai“. Vieną iš jos leidėjų – kun. Juozą Zdebskį – sekė net 115 agentų!²² Nepajėgę

palaužti įprastais būdais, kunigui sukompromituoti jie griebėsi specialios priemonės: papylė ant automobilio sėdynės preparato, sukėlusio nudegimus, kuriuos medikams buvo liepta diagnozuoti kaip venerinę ligą²³.

1959 m. į Vatikano Šv. Kazimiero Kolegią studijuoti buvo išsiųsti du KGB agentai, kurie teikė informaciją apie tenykščius lietuvius ir Lietuvos Katalikų Bažnyčios hierarchus²⁴.

Į Vatikaną agentai buvo išsiųsti ir 1989 m. Jų užduotis – įtikinti, kad Lietuvos Katalikų Bažnyčia nederą kištis į politiką ir palaikyti Sąjūdį, nes tai pakenks geriems sovietų valdžios ir Bažnyčios santykiams²⁵.

Atgimimo metais svarbiausios užduotys KGB agentams buvo kontroliuoti visuomeninius judėjimus, skverbtis į besikuriančias organizacijas, daryti įtaką jų veiklai ir jas skaldyti, kompromituoti lyderius ir kurti alternatyvias organizacijas. Paskelbus LR nepriklausomybę, 1991 m. balandžio mėn. KGB per agentus siekė propaguoti „kompetentingų“, ūkiškų specialistų vyriausybę, pereinamojo išstojimo iš SSRS laikotarpio idėjas, kompromituoti dešiniuosius, surengti pirmalaikius AT rinkimus ir „įstatymo keliu nušalinti Landsbergį nuo valdžios“²⁶.

Pirmosios sovietinės okupacijos metais Lietuvoje buvo užverbuota beveik 8 tūkst. agentų²⁷. Net karo metu buvo verbuojami lietuviai kaliniai, 1941 m. tremtiniai ir pasitraukę į Rusiją asmenys. Ypač intensyviai pradėta verbuoti antrosios sovietinės okupacijos pradžioje. Buvo verbuojamas beveik kiekvienas sulaikytas asmuo. Tuo rūpinosi NKVD, NKGB, karinė kontržvalgyba „Smerš“, pasienio kariuomenės ypatingieji skyriai ir kitos represinės institucijos. Mėginimai užverbuoti dažnai būdavo nesėkmingi: pasirašę bendradarbiavimo pasižadėjimą žmonės dingdavo iš čekistų akiračio, daugelis jų dėl to išėjo partizanauti. Todėl kasmet apie 4 tūkst. agentų dėl neveiklumo tekdavo nurašyti į archyvinių agentų kategoriją. Tačiau Maskva spaudė kuo greičiau sunaikinti partizaninį judėjimą, tad buvo verbuojami nauji agentai, ir 1952 m. sausio 1 d. veikian-

čių agentų skaičius pasiekė 23,2 tūkstančio (626 rezidentai ir 637 konspiracinių butų šeimininkai)²⁸.

1952 m. pradžioje SSRS MGB reformavo agentūros tinklą: buvo įsakyta išbraukti iš jo menkaverčius, konkrečių užduočių neturinčius agentus. Per 1952 metus agentų skaičius buvo sumažintas 71%, jų liko 7,7 tūkstančio²⁹. Šis skaičius šiek tiek svyravo, tačiau per visus okupacijos metus išliko beveik stabilus. Mažiausiai agentų buvo 1962 m. – tik 2974. 1991 m. rugpjūčio mėn., paskutinėmis KGB egzistavimo Lietuvoje dienomis, buvo 6 tūkstančiai veikiančių agentų. Iki 1955 m. į archyvinę kategoriją buvo pervesta 78 tūkstančiai agentų.

Prie šio skaičiaus pridėję 36,1 tūkstančio nuo 1955 m. užregistruotų archyvinių ir veikiančių agentų, gauname 115 tūkstančių – tiek asmenų Lietuvoje slapta bendradarbiavo su MGB–KGB.

Keičiantis užduotims, keitėsi ir agentų socialinis statusas. Partizaninio karo metais daugiausia buvo verbuojami kaimo gyventojai.

Chruščiovo valdymo metais, užsimezgdus šiokiems tokiems kontaktams su užsieniu, o ginkluotajam pasipriešinimui peraugus į pasyviąją rezistenciją, vis aktyviau verbuojami inteligentai. Per dvidešimt metų – nuo 1956-ųjų – beveik dešimt kartų sumažėjo pradinį išsilavinimą turinčių agentų (jų liko vos 7%). Tris kartus padaugėjo agentų su aukštuoju išsilavinimu. Technikumuose, kai kuriose aukštosiose mokyklose veikiančių agentų skaičius pasiekė 6% visų besimokančiųjų³⁰.

Baigiantis partizaniniam karui – 1953 m. – įvyko lūžis visuomenės sąmonėje prisitakymo linkme. 1953 m. iš 479 susitikimų butų šeimininkų lietuvių tebuvo vos 30% (tarp MGB darbuotojų – 28%), o vėliau jie sudarė absoliučią daugumą.

1988 m. Šiaulių mieste iš 300 veikiančių agentų 44% buvo tarnautojai, 26% – inteligentijos atstovai, 2% – studentai, 26% – darbininkai ir 2% – pensininkai.

Socialinio agentų statuso pasikeitimą liu-

dijo ir agentų, pašalintų iš agentūros tinklo dėl KGB dominančių ryšių praradimo, skaičius. 1950–1952 m. tokios kategorijos agentai sudarė tik 2–4%. Pasibaigus partizaniniam karui, daugelis kaimo vietovėse užverbuotų agentų tapo nereikalingi. Todėl kasmet dėl šios priežasties 10–15% agentų būdavo pašalinama iš agentūros tinklo. 1961 m. dėl ryšių netekimo iš agentūros tinklo pašalinta net 20% visų agentų. Siekiant pakelti agentų „naudingo veikimo koeficientą“, verbavimas tapo tikslinis – imta verbuoti konkrečiai užduočiai. Nuo 1962 m. agentūra natūraliai atsinaujindavo: kasmet būdavo pašalinama apie 6–7% netekusių ryšių agentų ir užverbuojama apie 8% (300–400 asmenų) naujų.

Kaip tik nuo 1962 m. ilgesniam nei metų laikotarpiui pradėta siųsti agentus į užsienį. Naudotasi įvairiomis dingstimis: mokslinės stažuotės, darbas konsulatuose, šeimų susijungimas ir pan. Iš pradžių tokių agentų kasmet būdavo siunčiama po 6–7, aštuntojo dešimtmečio viduryje šis skaičius pasiekė 25³¹.

Visa tai leidžia teigti, kad nuo 1960 m. KGB dėmesys nukrypo į inteligentiją, jaunimą, Katalikų Bažnyčią ir išeiviją.

Bendradarbiavimo savanoriškumas. Nėra statistikos duomenų, kiek Lietuvos gyventojų buvo verbuota, todėl sunku pasakyti, ar lengvai žmonės sutikdavo būti užverbuojami. Tačiau kai kurie faktai, taip pat statistikos duomenys apie agentų pašalinimo iš agentūros tinklo priežastis liudija, kad daugelis užverbuotų žmonių jokių būdu nenorėjo dirbti okupantams. Aišku, buvo ir savanorių talkininkų, kurių šnipinėjimo stažas siekė daugiau nei 30 metų.

Nenorinčius bendradarbiauti agentus galima suskirstyti į dvi grupes: vieni atvirai pasipriešino čekistų valiai, kiti, nors formaliai ir buvo užverbuoti, tačiau visokiais būdais stengėsi išvengti užduočių: dirbo dviem pusėmis (dviveidžiavo), dezinformuodavo operatyvininkus, nieko nedarė, stengėsi simuliuoti, išsikonspiruodavo, t. y. pasipasakodavo aplinkiniams, kad yra užverbuoti, ir pan.

Tokių agentų 1951 m. buvo net 20%. Jų skaičius tolydžiai mažėjo: 1955 m. jie sudarė 14%, 1956 m. – 6%, nuo 1971 m. – apie 1% visų veikiančių agentų. Partizaninio karo metais kasmet būdavo suimama po 70–80 užverbuotųjų. Tuo metu nesutikimas būti užverbuotam jau buvo traktuojamas kaip valstybinės paslapties išdavimas, už kurį bausdavo 3 m. kalėjimo. Kai tik Sovietų Sąjungoje prasidėjo šio „atšilimas“ ir už atsisakymą bendradarbiauti su KGB nebegrėsė įkalinimas, atsirado nauja kategorija – archyviniai agentai. Tai – atsisakiusieji bendradarbiauti. 1962–1963 m. jie sudarė apie 1,1% pašalintųjų iš agentūros tinklo, vėliau, pradėjus kruopščiau atrinkinėti numatytus verbuoti asmenis, šis skaičius sumažėjo iki 0,4%.

Nenorėjusiais dirbti okupantui galima laikyti ir dalį praradusių ryšius agentų, nes kai kurie žmonės, užverbuoti MGB, išvažiuodavo iš savo gyvenamosios vietos, pakeisdavo darbovietę ir šitaip išvengdavo užduočių.

Ištyrus 2,5 tūkstančio žymesnių archyvinių agentų kartoteką paaiškėjo, kad net 26% iš jų okupantui nuoširdžiai nedarė, todėl iš agentūros tinklo buvo pašalinti³². 5,3% jų išvyko į užsienį (repatrijavo į Lenkiją, Vokietiją ir nutraukė ryšius su KGB), 2,3% išėjo partizanauti, 2,6% atsisakė bendradarbiauti, o 0,2% pabėgo į užsienį³³.

Šie duomenys rodo, kad ne mažiau kaip ketvirtadalis agentų buvo užverbuota prievarta. Pakliuvusio į MGB–KGB akiratį numatyto užverbuoti žmogaus likimas kartais būdavo tragiškesnis už rezistentų likimą.

Antai 1953 m. balandžio 10 d. buvo suimtas partizanas Mykolas Janulis-Tautvydas. Verčiamas išduoti ir vedžiojamas kartu su agentais smogikais, jau išdavęs trejetą partizanų, per paskutinę operaciją pabėgo. Čekistai visais įmanomais būdais ėmė jį kompromituoti – jie aiškino, kad Janulis tebevykdo jų užduotis. Janulis tarp gyventojų pradėjo platinti atsišaukimus, kuriuose prisipažino, ką išdavęs, ir nurodė, kas iš tikrųjų yra užverbuotas. Paspėjo saugotis Rytų Lietuvos vado Kimšto ir Vytauto apygardos vado Kaly-

čio, kurie tuo metu intensyviai vykdė MVD užduotis. Tačiau jo pastangos nuėjo perniek: čekistų propaganda buvo stipresnė. Žmonės juo netikėjo. Januliui niekur nebeliko vietos, jis buvo priverstas slapstytis ir nuo čekistų, ir nuo savųjų. Tais pačiais metais sribai jį nušovė.

Moraliniai aspektai. Okupacijos metai visus paženklino ypatinga žyme. Visi buvo priversti dėvėti kaukes: dauguma gyventojų – lojalumo sovietinei santvarkai ir okupacinei valdžiai kaukę, o agentai – tą kaukę, kurią parinkdavo darbdavys. Kolaboravęs su okupacine valdžia menininkas rašė: „Mainais už tariamą savo būties ramybę žmogus yra apdovanojamas dvilypiu gyvenimu: realiu, autentišku, akis į akį su savuoju „aš“ ir netikru, neautentišku – minioje, visuomenėje, šeimoje, kūryboje. Šis dvilypumas yra totali išlikimo sąlyga“³⁴.

Nuorodos

¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakas Nr. 00140 „SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatai“, Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 49, b. 594.

² Ibid.

³ Ibid.

⁴ Petro Paulaičio 1973 m. spalio 30 d. laiškas broliui Antanui, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 440.

⁵ 2-N valdybos viršininko pavaduotojo 1952 m. lapkričio 1 d. raštas LSSR MGB ministrui P. Kondakovui, ibid., b. 399, l. 380.

⁶ Agento Liepsnos 1951 m. vasario 3 d. agentūrinis pranešimas, ibid., b. 426, l. 230.

⁷ Vytvyčio atsakymas į Rimanto 1953 m. balandžio 7 d. ir 8 d. laiškus, ibid., b. 402, l. 59–60.

⁸ Marytės Pranevičiūtės 1950 m. liepos 6 d. tardymo protokolas, ibid., baudžiamoji byla P-9402; darbo su agentūrinėmis bylomis 1950 m. liepos mėn. ataskaita, ibid., ap. 3, b. 336, l. 8–10.

⁹ S. Stepanov, „Kogo sčitat' agentom?“, *Sbornik KGB SSSR*, Moskva, 1990, Nr. 145, s. 43–44.

¹⁰ LSSR MGB Vilniaus srities valdybos 1952 m. spalio 8 d. nurodymai dėl SSRS MGB 1952 m. rugsėjo 26 d. direktyvos Nr. 161 vykdymo, *Lietuvos partizanų kovos ir jų slopinimas MVD–MGB dokumentuose 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 388.

¹¹ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsa-

Nepriklausomybės paskelbimas daugumai visuomenės reiškė prarastą, sunaikintojo mentaliteto atgavimą, grįžimą į gyvenimą be kaukės. Tuo tarpu agentams, kurių iš viso būta apie 5% suaugusių krašto gyventojų, šis laikas teatnešė tik naują vaidmenį ir naują kaukę. Tik maža buvusių agentų dalis išdrįso atvirai ją nusiimti.

Lietuvoje nepavyko priimti desovietizacijos įstatymo. Įvairių postkomunistinių kraštų liustracijos įstatymai yra ne kas kita, kaip mėginimas padaryti agentus nekenksmingus ir teisiškai nustatyti jų statusą, t. y. padėti jiems nusiimti kaukę. Tačiau yra dar ir moralinė problema. Idėjiniai KGB agentai – tai žmonės, tarnavę totalitarinei sistemai, patys ją kūrę ir stiprinę, persiėmę jos dvasios. Jų integravimas į laisvą pilietinę visuomenę vargu ar įmanomas.

kas Nr. 00140 „SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatai“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 594.

¹² MGB agentūra, *Lietuvos partizanų kovos [...]*, p. 57.

¹³ SSRS KGB pirmininko 1983 m. liepos 4 d. įsakas Nr. 00140 „SSRS valstybės saugumo organų agentūrinio aparato ir patikimų asmenų nuostatai“, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 594.

¹⁴ N. Gaškaitė, D. Kuodytė, A. Kašėta, B. Ulevičius, *Lietuvos partizanai 1944–1953 m.*, Kaunas, 1996, p. 397–402.

¹⁵ Ibid., p. 392.

¹⁶ Ibid., p. 393.

¹⁷ N. Gaškaitė, „Specpriemonės KGB praktikoje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1993, t. 9, p. 203–209.

¹⁸ LSSR MGB 2-N valdybos 1951 m. gruodžio 6 d. pažyma apie kovą su lietuvių nacionalistų gaujomis, LYA, f. K-1, ap. 3, b. 375, l. 162–172.

¹⁹ SSRS KGB pirmininko 1976 m. lapkričio 26 d. įsakas Nr. 00160 „Apie kontržvalgybinio darbo stiprinimą kovojant su priešais ideologinėmis diversijomis, nukreiptomis į sovietinį jaunimą“, ibid., ap. 49, b. 594.

²⁰ SSRS KGB pirmininko 1978 m. rugsėjo 28 d. įsakas Nr. 00122 „Apie agentūrinio-operatyvinio darbo sustiprinimą kovojant su ardomąja užsienio klerikalinių centrų veikla tarp priešiškių elementų iš bažnytininkų ir sektantų tarpo“, ibid.

²¹ Ibid.

²² V. Spengla, „*Akiplėša*“, *KGB kova prieš Bažnyčią*, Vilnius, 1996, p. 34

²³ LSSR KGB 1981 m. rugpjūčio 10 d. šifrotelegrama SSRS KGB OTO viršininkui, V. Spengla, op. cit., p. 127–128.

²⁴ A. Liekis, *LKP agonijos kronika*, Vilnius, 1996, t. 1, p. 202–203.

²⁵ N. Gaškaitė, „MGB agentūra pokario Lietuvoje“, *Laisvės kovų archyvas*, 1994, t. 12, p. 248–263.

²⁶ LSSR KGB 1-ojo skyriaus vyr. operatyvinio įgaliotinio A. Charitonovo darbo sąsiuvinis, LYA, f. K-1, ap. 49, b. 504, l. 3,12.

²⁷ Agentų asmens bylų registracijos žurnalas, *ibid.*, ap. 6, b. 4.

²⁸ LSSR MGB 1952 m. sausio 1 d. ataskaita apie operatyvinį darbą, *ibid.*, ap. 3, b. 496.

²⁹ LSSR MGB 1952 m. lapkričio 17 d. pažyma apie agentūros tinklo sumažinimą, *Lietuvos partizanų kovos [...]*, p. 389–392.

³⁰ N. Gaškaitė, op. cit., p. 248–263.

³¹ LSSR KGB statistikos duomenys apie agentūros skaičių ir judėjimą, LYA, f. K-1, ap. 6, b. 534, l. 39; b. 621, 622, 625, 626, 627, 674, 675.

³² N. Gaškaitė, op. cit., p. 248–263.

³³ *Ibid.*

³⁴ M. Janulio-Tautvydo atsišaukimas „Visuomenės žiniai“, LYA, f. K-1, ap. 45, b. 403, l. 24.

Nijolė Žemaitienė

MGB–KGB AGENCIES IN OCCUPIED LITHUANIA

Summary

Soviet occupation induced part of society to collaborate with occupation authorities. By the open supporters of the occupation authorities there appeared an army of secret collaborators – the agents of MGB–KGB. Espionage and ideological processing is a necessary condition for a totalitarian system to exist. There existed three basic motives of recruiting the agents: discrediting material, personal interest and ideological community. The interior policy of recruitment in the SSSR can be divided into three periods. The periods differ both in the tactics of recruitment and the reaction of an individual to the fact of being recruited. The first period covers the decade of partisan war. During the period the KGBists did not inquire much into psychological characteristics of a candidate and recruited any person that had fallen into their vision. The consent to collaborate was usually got by blackmail using discrediting material. With the end of the partisan war the tactics had changed. The candidate was gradually involved in fulfilling KGB tasks. The third period coincides with the years of Gorbachov's "perestroika".

It seemed more dangerous at that time to become an agent than to refuse to collaborate. Ideological community became the main motive for collaboration. The KGB objectives during the Revival were to control public movements, penetrate into newly born organisations, to make influence to their activities and to split them by discrediting their leaders and establishing alternative organisations. After the declaration of independence KGB through their agents tried to advocate the idea of gradual secession from the SSSR, to discredit the right wing, to organise early elections to SC and "to remove V. Landsbergis legally". Independence to many Lithuanian people meant getting back to their lost and destroyed mentality and life with no masks on. But for collaborators, that made up 5% of mature population, the period brought in new parts and new masks. Only a few of them took the courage to throw off the disguise publicly. Different Laws of Lustration passed in post-communist countries attempt to unharm the collaborators and to define their status by law, i.e. to help them to take off their masks.